

Mukhtas al-Mulk Kashi (1124 CE) and the Military Commanders during the Reign of Sultan Sanjar of the Seljuks

Samira. Ghasemirad¹, Amir. Abdulahi^{2*}, Mahboob. Mahdavian¹

¹ Department of History and Civilization of Islamic Nations, Khoy.C., Islamic Azad University, Khoy, Iran

² Department of History, Mak.C., Islamic Azad University, Maku, Iran

* Corresponding author email address: amirabdulahi@yahoo.com

Article Info

Article type:

Original Research

How to cite this article:

Ghasemirad, S., Abdulahi, A., & Mahdavian, M. (2025). Mukhtas al-Mulk Kashi (1124 CE) and the Military Commanders during the Reign of Sultan Sanjar of the Seljuks. *Journal of Social-Political Studies of Iran's Culture and History*, 4(1), 136-152.

© 2025 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

ABSTRACT

In contrast to the Seljuks of Iraq, the vizierate in the realm of Sanjar lacked significant efficiency. Among Sanjar's eleven viziers, only a few demonstrated competence and administrative ability—Mukhtas al-Mulk Kashi being one of them. Kashi was an Iraqi administrator who, during his tenure as vizier under Sanjar in Khorasan, exerted considerable effort to address various political crises. One of the major challenges facing Sanjar's administration in Khorasan was the increasing power of the military commanders, who were engaged in factionalism and conspiracy. Emphasizing the policy of preserving the unity of the Seljuk Empire centered in Khorasan, Kashi resisted the disruptive maneuvers of the military elite. He was the first vizier who attempted to control and diminish the influence and authority of the military commanders through a dual strategy of granting them favors while simultaneously preoccupying them with campaigns against the Ismailis. This study aims to answer the fundamental question: What policy did Abu Nasr Kashi adopt to control the military commanders? Employing a descriptive-analytical method and relying on historical sources through a library-based approach, the paper provides a brief overview of the political background and initiatives of Mu'in al-Din and seeks to analyze the relations between the vizier and the military commanders. The findings suggest that Kashi initially adopted cooperative strategies to restrain the military elite; however, these efforts ultimately failed to prevent their consolidation of power.

Keywords: Seljuks, Vizierate, Military Commanders, Sanjar, Mukhtas al-Mulk.

EXTENDED ABSTRACT

The reign of Sultan Sanjar of the Seljuk dynasty in Khorasan, spanning from 1097 to 1157 CE, marked a unique period in the history of Persian governance where the structure and effectiveness of the vizierate experienced significant shifts. Unlike the Seljuks of Iraq, where the institution of the vizierate occasionally demonstrated organizational competence, Sanjar's realm witnessed a substantial decline in ministerial authority. This regression was largely due to the overwhelming dominance of military commanders, who not only exercised substantial influence in court politics but also directly shaped the direction of state decisions. Within this framework of political complexity, Mukhtas al-Mulk Kashi emerged as one of the few capable viziers under Sultan Sanjar. Originally from Kashan and raised in a predominantly Shi'a environment, Kashi's background was shaped by a tradition of religious tolerance and political pragmatism (Khwandamir, 1956). His political journey, spanning service under multiple Seljuk rulers, culminated in his reluctant acceptance of the vizierate under Sanjar. Kashi's appointment marked a deliberate shift in Sanjar's policy toward restoring administrative control in a context plagued by factionalism and military insubordination. Recognizing the extent of disarray caused by power-hungry commanders, Kashi endeavored to stabilize the government through a combination of strategic appeasement and calculated reforms aimed at strengthening the administrative core of the Seljuk Empire.

The literature on the Seljuk administration has largely overlooked the role and political innovations of Mukhtas al-Mulk Kashi, focusing instead on better-documented viziers such as Nizam al-Mulk and Fakhr al-Mulk (Hassan-Zadeh, 2006, 2007). While historians such as Youssefi Far (Youssefi Far, 2008) and Motahari (Motahari, 2015) briefly mention Kashi, detailed examinations of his tenure and strategies remain scarce. Even in major works on Seljuk bureaucracy, including Sanders' "Bureaucracy in the Seljuk Era" (Sanders, 2010), Kashi's contributions are marginally addressed. The limited attention to his policies is surprising, especially given the turbulent conditions of Sanjar's reign, characterized by an increasing dependency on military aristocracy and a weakening of the central diwan system. Kashi's political approach, combining conciliatory gestures with administrative assertiveness, offers critical insights into the challenges of civil governance during an era dominated by militaristic factions. He emerged as a mediator who attempted to preserve state cohesion while countering the growing threat of decentralized military authority. While his predecessors were either too passive or too confrontational, Kashi sought a middle path that ultimately defined the nuanced and precarious balance of power during his tenure.

The rise of military commanders in Sanjar's court presented a major obstacle to ministerial authority. These commanders, including figures such as Amir Qamaj and Sa'wtakin, were not only battlefield leaders but also powerful political brokers who routinely interfered in court decisions, even dictating terms of peace and war (Ibn Athir, 1972; Sadeghi, 1998). The commanders' dominance was often manifest in acts of defiance, including mutinies and autonomous rule in key provinces (Neyshaburi, 1953; Rawandi, 1984). For instance, the revolt of Amir Falak al-Din Ali Chatrī underscored the extent to which military leaders were willing to challenge central authority. Such conditions rendered viziers vulnerable and expendable. Ministers who sought to assert civil supremacy were frequently ousted, exiled, or executed. In this volatile climate, Mukhtas al-Mulk adopted a policy of cautious engagement. Rather than confronting military commanders head-on, he sought to contain their influence by incorporating them into campaigns against external threats, particularly the Ismaili sect. This redirection served a dual purpose: it

kept the commanders occupied and away from court intrigue, and it bolstered Kashi's own political standing by aligning his goals with the broader interests of imperial security.

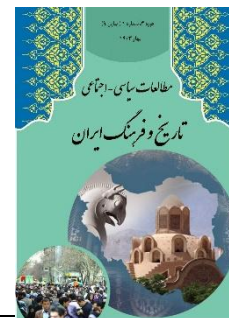
Sanjar's viziers before Kashi—such as Fakhr al-Mulk and his son, Sadr al-Din Muhammad—struggled to maintain a grip on power in the face of relentless military encroachment (Aghili, 1985; Bandari, 1977). The elevation of ineffectual ministers like Ibn al-Faqih and Abū Ṭāhir Qummi, often through the backing of military patrons rather than merit, weakened the authority of the diwan and opened the gates to administrative chaos (Rawandi, 1984; Tatuvi). Kashi's appointment thus marked a departure from this pattern. Selected not through military endorsement but by the insistence of Sanjar himself, Kashi represented a rare instance of a politically autonomous vizier in an otherwise militarized environment (Monshi Kermani, 1983). His prior experience in various administrative capacities—including as mustawfi and ṭughra'i—equipped him with the bureaucratic acumen necessary to navigate the court's complexities (Iqbal, 2009; Klozner, 2002). Nonetheless, his efforts to implement structural reforms were consistently undermined by entrenched factionalism. His attempts to populate the bureaucracy with loyalists from Iraq, including family members such as his brother Abu al-Faḍl, faced resistance from Khorasani elites. Kashi's dual identity as both an insider (in terms of bureaucratic tradition) and outsider (in terms of regional affiliation and religious leanings) further complicated his position, particularly in a milieu where sectarian and provincial rivalries influenced court politics (Tahmasbi, 2003).

Kashi's most notable political innovation lay in his policy of managed militarization. By redirecting the ambitions of rebellious commanders toward campaigns against the Ismailis, he both distracted them from court politics and reasserted his relevance as a vizier concerned with national security (Bosworth, 2001; Boyle, 2001). The 520 AH campaign to Termez, involving commanders like Amir Qamaj and Buzghash, exemplifies this tactic. Through this policy, Kashi transformed a destabilizing internal force into an instrument of imperial consolidation. Furthermore, this strategy provided him with a degree of immunity; unlike his predecessors, he avoided assassination or dismissal by the military elite. However, this short-term success carried long-term consequences. The empowerment of military leaders in the field often translated into further decentralization upon their return. In the absence of sustained bureaucratic reform and a loyal administrative cadre, Kashi's initiatives remained vulnerable to reversal. Even his religious neutrality—a necessity given the anti-Shi'a sentiment among many commanders—did not shield him indefinitely. His eventual death at the hands of the very sect he sought to suppress underscores the fragile nature of political authority in a state riddled with competing loyalties and conflicting visions of governance (Qazvini, 1979).

Kashi's legacy must be assessed within the broader context of institutional decline and elite fragmentation in the later Seljuk era. His tenure, though brief, illustrates the difficulties of reasserting bureaucratic control in a system increasingly dominated by military interests. The cycle of weak ministers and overbearing commanders eroded central authority and rendered long-term planning nearly impossible. Following Kashi's death, Sanjar's realm saw a renewed surge in military dominance, with commanders such as Aytakin and Ināch carving out autonomous zones in Herat and Nishapur respectively (Ibn Athir, 1972). This regression highlights the transitory nature of Kashi's reforms and the systemic resistance to bureaucratic supremacy. Nevertheless, his unique approach—grounded in accommodation, strategic deployment, and administrative renewal—offers a valuable case study in political adaptation during times of institutional crisis. In contrast to the rigid idealism of earlier viziers or the sycophantic submission of later ones, Kashi's model presents a hybrid path that momentarily stabilized a fragmenting empire. His

ability to command temporary loyalty, deflect fatal opposition, and engage with systemic threats from both within and outside the empire reveals the multifaceted challenges faced by viziers attempting to reform from within.

In conclusion, Mukhtas al-Mulk Kashi's tenure as vizier under Sultan Sanjar represents a pivotal yet underappreciated episode in the history of Seljuk administration. His attempts to preserve the unity of the empire, assert bureaucratic authority, and neutralize the disruptive potential of military commanders underscore the complexities of governance during a period of political decentralization and elite rivalry. While his strategies yielded temporary stability, they also reflected the inherent limitations of ministerial power in an era when the sword increasingly dictated the pen. Kashi's death marked the end of a rare experiment in civil restraint and strategic accommodation, and the subsequent reassertion of military dominance serves as a stark reminder of the fragile equilibrium between diwan and battlefield in the waning days of Seljuk rule.

مختص الملک کاشی (۵۱۸ ق) و امیران نظامی در سلطنت سلطان سنجر سلجوقی

سمیرا قاسمی راد^۱، امیر عبداللهی^۲، محبوب مهدویان^۱

۱. گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، واحد خوی، دانشگاه آزاد اسلامی، خوی، ایران

۲. گروه تاریخ، واحد ماکو، دانشگاه آزاد اسلامی، ماکو، ایران

*ایمیل نویسنده مسئول: amirabdulahi@yahoo.com

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله

پژوهشی اصیل

نحوه استناد به این مقاله:

قاسمی راد، سمیرا، عبداللهی، امیر، و مهدویان، محبوب. (۱۴۰۴). مختص الملک کاشی (۵۱۸ ق) و امیران نظامی در سلطنت سلطان سنجر سلجوقی. *مطالعات سیاسی- اجتماعی تاریخ و فرهنگ ایران*، ۴(۱)، ۱۵۲-۱۳۶.

© ۱۴۰۴ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

وزارت در قلمرو سنجر برخلاف سلجوقیان عراق از کارآمدی چندانی برخوردار نبود. از یازده وزیر سنجر عده‌ای از آنان توانستند لیاقت و کاردانی از خود نشان دهند که مختص الملک کاشی یکی از آنان بود. کاشی کارگزاری عراقی بود که در وزارت سنجر در خراسان تمام تلاش خویش را برای حل بحران‌ها بکار برد. یکی از مشکلات مهم دستگاه سنجر در خراسان قدرت‌یابی امیران نظامی بود که مشغول جناح‌بندی، و توطئه بودند. کاشی با تأکید بر سیاست حفظ وحدت امپراتوری سلجوقی به مرکزیت خراسان در مقابل مشکل تراشی امیران نظامی ایستاد. وی اولین وزیری بود که سعی در کنترل و تنزل جایگاه و قدرت‌یابی امیران نظامی با سیاست دوگانه بخشش به آنان و مشغول کردن آنان به جنگ با اسماعیلیه داشت. پژوهش حاضر در پاسخ به سؤال اساسی که ابونصر کاشی چه سیاستی برای کنترل امرای نظامی در پیش گرفت؟ با روش توصیفی - تحلیلی با تکیه بر منابع تاریخی و با شیوه کتابخانه‌ای، علاوه بر اشاره مختصری بر پیشینه سیاسی و اقدامات معین‌الدین، درصد بررسی مناسبات بین وزیر و امیران نظامی است. یافته‌های پژوهش بیانگر روابط تعامل آمیز با امیران نظامی برای کنترل آنان در سال‌های نخست وزارت با سیاست‌های خاص بود که در نهایت در مقابل قدرت‌یابی امیران نظامی توفیق چندانی نیافت.

کلیدواژگان: سلجوقیان، وزارت، امیران نظامی، سنجر، مختص الملک.

مقدمه

دوره حکمرانی سلطان سنجر هم از لحاظ حوزه حکومتی و هم از لحاظ حوزه زمانی با سلاطین دیگر سلجوقی متفاوت بود. سلطان سنجر از سال ۴۹۰ ق تا سال ۵۵۱ ق در منطقه خراسان در دوره امارت و دوره سلطانی، حکمرانی این منطقه را در دست داشت. از آنجا که منطقه تحت فرمانروایی و دوره وی بیشتر اوقات از لحاظ اداری و نهاد وزارت مستقل از سلاطین عراق بوده، لذا می‌توان قائل به این بود که بسیاری از امورات سیاسی، اقتصادی و اجتماعی در دوران وی جدا از سلاطین سلجوقی عراق بوده است.

نهاد وزارت که در دوره سلجوقیان بزرگ با وزارت دیوانیانی چون عمیدالملک کندری و خواجه نظام الملک طوسی دوره درخشانی را سپری کرده بود، در دوره‌های بعدی راه ضعف و انحطاط را در پیش گرفت. اگرچه این نهاد بعد از تقسیم امپراتوری به دو قسمت شرق و غرب که در شرق زیر نظر سلطان سنجر و در غرب نیز زیر نظر سلاطین سلجوقی عراق اداره می‌شد، در هر قسمت کارآمدی و ناکارآمدی آن متفاوت بود، ولی می‌توان گفت صرف نظر از اینکه برخی اوقات یک وزیر هر دو قسمت امپراتوری را نیز اداره می‌کرد، ولی قدرت و اهمیت وزارت در دوران سلطان سنجر نسبت به دوره‌های قبلی رو به تقلیل بود و این نهاد در حوزه تحت فرمانروایی وی دچار تغییرات کمی و کیفی فراوانی شد. البته تباهی وزارت در دوره سنجر نه تنها نتیجه ضعف ذاتی این نهاد بلکه بخشی بر اثر تجزیه قدرت سیاسی سلجوقی و دخالت امیران نظامی نیز بود. در دوره سلطان سنجر، قدرت وزیر بیشتر محدود به خراسان و نقاطی از عراق بود و تسلط با سپهسالاران و امیران نظامی بود.

پیشینه تحقیق

تحقیق درباره سلجوقیان فراوان است، اما موضوع حاضر و مسئله و سؤال‌های مطرح شده در این مقاله، به دلیل کمبود منابع به صورت جدی مورد توجه سلجوق پژوهان نبوده است. پژوهش‌ها در این زمینه محدود به چند مورد هست. مقاله «اصلاحات و بی‌ثباتی سیاسی در دوره سلجوقی» (Hassan-Zadeh, 2007) نوشته اسماعیل حسن‌زاده که اصلاحات دوره سلجوقی را بسیار عالمانه مورد تجزیه و تحلیل دقیق قرار می‌دهد، تنها اصلاحات سه وزیر از وزرای این دوره را بررسی کرده است که مختص الملک جزء آن‌ها نیست. از همین نویسندگان مقاله دیگری با عنوان «رویکردی متفاوت به رفتار سیاسی ابوالقاسم درگزینی (وزیر سلجوقیان)» (Hassan-Zadeh, 2006) منتشر شده است که ضمن اشاره به اصلاحات، اقدامات و تاکتیک‌های سیاسی درگزینی، بسیار جزئی به مختص الملک اشاره داشته است. تحقیق مشترک همین نویسندگان و عبدالهی با عنوان «اصلاحات کمال‌الدین خازن؛ وزیر دوره سلجوقیان» (Hassan Zadeh & Abdollahi, 2014) ضمن بررسی رابطه بین وزارت سلجوقی و امرای نظامی تنها اشارات محدودی در مورد دوران سنجر در آن هست. کتاب شهرام یوسفی فر با عنوان «تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره سلجوقیان» (Youssefi Far, 2008) نیز اشارات جزئی به اقدامات معین‌الدین کاشی داشته است. مقاله مشترک حمیدرضا مطهری و صدرالله اسماعیل زاده با عنوان «کارگزاران شیعه امامیه در دستگاه حکومتی سلجوقیان»، (مطهری و اسماعیل زاده، ۱۳۹۴) از آنجا که معین‌الدین را به عنوان یک کارگزار شیعی معرفی می‌کند، در حد یک صفحه اطلاعات بسیار مختصر از مختص الملک را آورده‌اند.

کتاب ساندرز نیز با عنوان دیوانسالاری در عهد سلجوقی (Sanders, 2010) علیرغم داشتن نکات ریز، مختص الملک بسیار سطحی مورد توجه بوده است. مدخل «ابونصر کاشی» در دایره المعارف بزرگ اسلامی (Khatibi) نیز اشاره‌ای بسیار جزئی به معرفی، پیشینه و برخی اقدامات وی داشته است. بدین صورت در هیچ‌یک از تحقیقات ارزشمند بالا علیرغم اشاره‌های کلی اینان به وزیران دوره سلجوقی کمترین اشاره در مورد ابونصر مختص الملک کاشی است.

امیران نظامی دربار سلطان سنجر

در دربار سنجر وضعیت به‌گونه‌ای پیش می‌رفت که شخص سلطان در دوره‌های متأخرتر برخلاف دوره‌های اولیه امارتش، مانند سلاطین عراق به‌شدت تحت فشار خواسته‌ها و تمایلات امیران نظامی و سایر درباریان قرار گرفت (Ibn Athir, 1972)؛ لذا در بسیاری موارد در تصمیم‌گیری‌های مهم چون جنگ، صلح، عزل و نصب، سلطان سنجر متأثر از نظر و خواست فرماندهان لشکر بود (Sadeghi, 1998).

با نگاهی به عملکردهای سلطان، وزیر و امرای نظامی مشخص می‌گردد که روزبه‌روز قدرت فرماندهان نظامی افزون‌تر می‌شد. اینان با وزارت و دیوان‌سالاری که سعی در تمرکز قدرت داشتند، میانه خوبی نداشتند. گزارش مستوفی در این باره که می‌نویسد، «در سنه (۵۱۵)، والده سلطان سنجر درگذشت و بعضی امرا دست تظاول دراز کردند. سلطان ایشان را سزا و مالش داد و چندی را بکشت» (Mostowfi, 1985)، نشان از قدرت‌گیری و تظاول امرای نظامی در این دوره دارد. آنان توانسته بوده در بسیاری از تصمیمات مهم دولتی نظر خویش را بر سنجر تحمیل کنند. صرف‌نظر از این اقدامات امراء، برخی از آنان پس از دست یافتن به قدرت، دست به شورش می‌زدند. بارزترین نمونه آن‌ها در شورش امیر فلک الدین علی چتری، حاجب سلطان و والی هرات و امیرجوهر معروف به امیر خاص از امرای تجزیه‌طلب بود (Neyslaburi, 1953; Rawandi, 1984). همچنین هزینه نگهداری امرا و سربازان جنگجو برای سلطان بیشتر اوقات مشکلات زیادی را برای خزانه سلطان تحمیل می‌کرد (Aghili, 1985; Bandari, 1977; Qomi, 1985).

امیران نظامی به همراه سربازانشان هم از لحاظ اقتصادی و هم از لحاظ قدرت‌نمایی و دردرساز بودن برای سلطان، در برافروختن جنگ میان سلطان و دیگران نقش مؤثری داشتند. زیرا منافع این افراد در جنگ بود نه در صلح؛ لذا برای رسیدن به آرزوهای خویش سلطان را وادار به جنگ و درگیری می‌کردند؛ امری که در مورد نبرد سلطان با غزان علیرغم عدم رضایت سلطان و وزیرش اتفاق افتاد و سرانجام سلطان را وارد جنگی ناخواسته کردند (Neyslaburi, 1953; Rawandi, 1984). بدین‌صورت امیران نظامی و سپهسالاریان به نفوذ و اقتداری بیشتر دست یافتند و باعث کوتاه‌دستی دیوان‌سالاران در دولت سنجر شدند. البته رسیدن افراد نالایق و کاردان و گاه بدون تجربه دیوانی به مقام وزارت، سرانجام ناخوشایند وزرای سنجر، طمع سلطان در اموال و دارایی‌های وزیر و گاه مصادره اموالشان، رقابت و کینه‌توزی امرا و سایر دیوانیان نسبت به وزرا همه عواملی هستند که باعث تنزل نهاد وزارت و برتری جایگاه نظامیان در دستگاه سنجر شد. با نگاهی به قدرت‌گیری امیران و سپهسالاران می‌توان پی برد که روزبه‌روز از قدرت وزیر به نفع فرماندهان نظامی کاسته می‌شد؛ به طوری که در دهه‌های پایانی حکومت سنجر در خراسان نشانی از عملکرد وزیر نیست.

وزیران دربار سلطان سنجر

وزرای دوران امارت سنجر در خراسان، صرف‌نظر از وزارت یک‌ساله مجیر الدوله اردستانی (Bandari, 1977; Iqbal, 2009)؛ (Monshi Kermani, 1985; Neyslaburi, 1953)، چهار تن بودند. سنجر با توجه به سابقه درخشان خواجه نظام الملک طوسی در دیوان‌سالاری سلجوقیان یکی از فرزندان خواجه را به نام فخرالملک مظفر بن نظام الملک (Bandari, 1977; Iqbal, 2009; Khwandamir, 1956) به وزارت خویش انتخاب کرد (Aghili, 1985; Mostowfi, 1985; Neyslaburi, 1953; Rashid al-Din Fazlullah, 1983). وی از سال ۴۹۰ تا سال ۵۰۰ ق همواره در سمت وزارت سلطان سنجر بود و بیشتر یک شخصیت مذهبی بوده تا یک کارگزار اجرایی (Ghazali, 1954).

سنجر بعد از قتل فخرالملک، پسر وی صدرالدین محمد بن فخرالملک را به وزارت انتخاب کرد (Aghili, 1985; Bandari, 1977)؛ (Rawandi, 1984). وی نیز مدت یازده سال و تا پایان دوره امارت سلطان سنجر در این مقام ابقا بود. و «او در انجام مهم وزارت و جمع

پراکنده‌ها و پیچیدن بازنده‌ها لیاقت داشت» (Bandari, 1977) از اقدامات وی سخت‌گیری و دور کردن برخی از امراء از دربار بود که ظاهراً هیچ‌کدام از وزرای قبلی خود را با امراء درگیر نکرده بودند (Ibn Athir, 1972).

سنجر پس از قتل فخرالملک وزارت را به شهاب‌الدین عبدالدوام معروف به «ابن فقیه» برادرزاده خواجه سپرد (Aghili, 1985; Ibn Hawqal, 1987; Klozner, 2002; Rawandi, 1984) ابن فقیه اولین وزیر سنجر در دوره سلطانی وی است. منابع تاریخی اتهامات زیادی به وی زده‌اند (Aghili, 1985; Ibn Athir, 1972)

وزیر بعدی سنجر ابوطاهر سعد بن علی بن عیسی قمی است که پس از ابن فقیه این سمت را صاحب شد (Aghili, 1985; Bandari, 1977; Neyshaburi, 1953; Rawandi, 1984). توانایی و لیاقت وی در طول مدت وزارت کوتاهش تنها به کنیه و انتقام از خاندان نظام الملک گذشت (Tatuvi). وزیر بعدی کاشغری از تاجران ترکستان بود که بعد از ناکامی در امر وزارت توسط سلطان عزل گردید (Aghili, 1985; Rawandi, 1984).

سلطان سنجر پس از برکناری کاشغری، معین‌الدین ابونصر بن احمد کاشی مشهور به «مختص الملک» را علیرغم خودداری وی از قبول این مقام، به وزارت خویش منصوب کرد (Neyshaburi, 1953; Rawandi, 1984). لازم است اشاره شود مابین وزارت مختص الملک کاشی و ابوالقاسم درگزینی که در دوره دوم وزارتش سمت وزارت سلطان سنجر را نیز دارا بود، به مدت ۵ سال نصیرالدین ابوالقاسم مروزی عهده‌دار وزارت سنجر بود (Bandari, 1977; Rawandi, 1984). نصیرالدین بیشتر از اینکه شخصیتی سیاسی باشد، شخصیتی مذهبی و علمی بود (Khwandamir, 1956) و «همواره دانشمندان را گرد هم می‌آورد» (Bandari, 1977). بی‌لیاقتی وی باعث شد که سلطان در وقت مناسب وزارت خویش را به ابوالقاسم درگزینی وزیر قسمت غربی امپراتوری که تمایلات تمرکزگرایانه داشت، واگذار کند.

بعد از کشته شدن ابوالقاسم درگزینی در سال ۵۲۸ ق، مدتی دستگاه سنجر بدون وزیر بوده است (Iqbal, 2009)؛ زیرا هیچ‌یک از منابع اشاره‌ای به وزارت وی نداشته‌اند. سلطان سنجر بعد از این وقفه کوتاه وزارت خویش را مجدداً به یکی دیگر از نوادگان خواجه بزرگ، ناصرالدین ابوالفتح نظام الملک طاهر بن فخرالملک داد (Neyshaburi, 1953; Rawandi, 1984). وزارت این وزیر حدود بیست سال یعنی تا گرفتار شدن سلطان سنجر به دست غزان در سال ۵۴۸ به طول انجامیده است. این دوره طولانی وزارت وی و ناکارآمدی وی در این مقام هم از بی‌تدبیری شخص وی و ناکارآمدی او و هم نشان از تسلط امیران نظامی بر دستگاه سنجر بود (Bandari, 1977; Lampton, 1984, 1993).

خاستگاه و جایگاه وزیر مختص الملک

معین‌الدین ابونصر مشهور به مختص الملک کاشی اهل کاشان بود. کاشان از همان سال‌های ظهور اسلام مذهب تشیع را برگزیده است (Halimi, 2004; Qomi; Yaqut al-Hamawi, 1960). تشیع قم که در منابع تاریخی بسیار آمده است، با تشیع کاشان پیوند اساسی دارد. جیهانی مردم کاشان را به مانند قم شیعه دانسته است (Yaqut al-Hamawi, 1960). ابن حوقل نیز از رواج مذهب اخباری شیعی در شهرهای قم و کاشان در قرن چهارم حکایت دارد (Ibn Hawqal, 1987). گزارش یاقوت حموی در این باره که می‌نویسد: «اهلها شیعه امیه غالیه جدا» (یاقوت حموی، ۱۳۹۹: ۴/۳۳۶)، نیز بر شیعه بودن آنجا صحنه می‌گزارد. هم‌چنین مورخ شیعی قرن ششم عبدالجلیل رازی در کتاب النقص نیز قم و کاشان را شیعه دانسته است (Qazvini, 1979).

علاوه بر این‌ها مخالفان تشیع نیز بر این شهر تاخته‌اند و از وجود شیعیان در کاشان صحبت کرده‌اند. راوندی مورخ دوره سلجوقی از شیعیان این شهر با عنوان «رافضیان کاشان» نام برده است (Rawandi, 1984). خواجه نظام الملک نیز از وجود شیعیان در قم و کاشان

شکایت دارد. (Nizam al-Mulk Tusi, 1961). البته برخی از منابع تاریخی نیز هستند که به وجود سنی مذهب در این شهر اشاره کرده‌اند (Mostowfi, 1985).

بدین صورت آنچه از بررسی منابع برمی‌آید در اکثر دوره‌های تاریخی اکثریت مردم کاشان را شیعیان تشکیل داده‌اند. البته وجود برخی از طرفداران مذاهب دیگر از جمله سنی مذهب در آنجا نیز باعث شده که بیشتر عالمان و بزرگان برخاسته از آنجا دارای روحیه تسامح مذهبی باشند. از همین روی است که ابونصر مختص الملک کاشی با اینکه اهل کاشان و به احتمال زیاد دارای مذهب شیعه هست (Motahari, 2015)، ولی در زمان تصدی سمت وزارت دارای روحیه تسامح مذهبی هست و سیاست‌های شیعه‌گرایانه در افکار و اعمالش دیده نمی‌شود. پرورش در محیط فکری و مذهبی کاشان بر روحیه وی تأثیر مثبت داشته است. علاوه بر این کاشان برخلاف دیگر شهرهای شیعه‌نشین در این دوره چون قم و ری و غیره از تنش‌های مذهبی به دور بوده است. البته علی‌رغم اشارات برخی از منابع به تشیع مختص الملک و تأکید پژوهشگران حاضر بر این امر (Motahari, 2015)، عده‌ای از منابع نیز وی را از اهل سنت دانسته‌اند (Khwandamir, 1956).

معین‌الدین از لحاظ طبقه اجتماعی از سلک دهقانان بوده است (Aghili, 1985). پدر معین‌الدین شخصاً هم خودش از کارهای سیاسی به دور بوده و فرزندانش را نیز بر این کار امر می‌کرد (Khwandamir, 1956). معین‌الدین به همراه دایی‌اش ناصح الملک که مقام سیورغال کاشان را داشته است، کم‌کم وارد کارهای دیوانی شده و راه وی برای تصدی مقامات بالاتر هموارتر می‌شود. (Aghili, 1985).

مختص الملک از لحاظ شخصیتی «بزیور انواع فضایل نفسانی و اصناف انسانی محلی و آراسته بود» (Khwandamir, 1956). برخی از شاعران این دوره چون موفق خاتونی به دلیل دشمنی و کدورت با وی، از او بدگویی کرده‌اند (Bandari, 1977). این در حالی است که مؤلفات تاریخی و شاعران دیگر چون معزی و ابیوردی و دیگران وی را مدح کرده‌اند (Khwandamir, 1956). بنداری که صاحب‌منصبان سلجوقی این دوره را سخت مورد انتقاد و استهزا قرار داده است، ابونصر را نیز فاقد علم و فضل دانسته و از ناتوانی او در نگارش فارسی و عربی یاد کرده است. هرچند گفته‌های بنداری اغراق‌آمیز به نظر می‌رسد، اما نابسامانی امور دیوانی آن زمان را به خوبی نمایان می‌سازد (Bandari, 1977).

مختص الملک در سیاست

معین‌الدین مختص الملک کاشی از دوران سلطان برکیارق در دستگاه دیوانی سلجوقیان دارای سمت‌های دیوانی بوده است. ظاهراً شغل کتابت در دیوان رسائل از جمله اولین شغل‌های وی بوده است (Iqbal, 2009). در دوران سلطان محمد در سال ۵۰۰ ق ریاست دیوان انشاء را از جانب سعدالملک آبی (وزارت ۴۹۸ تا ۵۰۰ ق) عهده‌دار و هم‌زمان سمت وزارت زن وی گوهر خاتون را بر عهده داشته است (Lampton, 1993). سمت طغرائی و متصدی دیوان رسائل را در دیوان سلطان محمد تجربه کرده است (Bandari, 1977; Klozner, 2002). ظاهراً بعد از قتل سعدالملک و در دوران جانشین وی قوام‌الدین احمد بن نظام الملک در سمت ریاست دیوان انشاء باقی‌مانده است. مختص الملک در فتنه‌ای که از جانب خطیرالملک طراحی شده بود، متهم به باطنی‌گری شد (Lampton, 1984) و کلاً از دیوان اخراج گردید (Bandari, 1977). طغرل در سال ۵۹۰ ق این وزیر را همراه بسیاری از امرای لشکر دستگیر و اموال وی را مصادره کرده است (Neyslaburi, 1953). بنداری علت مصادره اموال مختص الملک را بدگویی‌های قاضی خطیبی علیه سعدالملک آبی دانسته که دامن مختص الملک را نیز گرفته است (Bandari, 1977).

معین‌الدین مجدداً در دوران وزارت دوم خطیرالملک در فاصله سال‌های ۵۰۴ ق تا ۵۱۱ ق با توجه به اینکه بی‌گناهی وی ثابت شده بود، ریاست دیوان استیفاء را عهده‌دار می‌شود (Bandari, 1977). بر اساس منابع و همچنان که از لحاظ شخصیتی وی ستوده بیشتر منابع هست، مختص الملک در این سمت توانسته دل رعیت را به دست آورد و کاردانی خود را در ریاست دیوان استیفاء به اثبات برساند. عماد کاتب

نیز بر این ادعا صحنه می‌گزارد و می‌نویسد: «در آن ایام متصدی دیوان استیفاء و پناهگاه و امید گاه نیازمندان بود» (Bandari, 1977). وی تا پایان وزارت خطیرالملک در سمت دیوان استیفاء باقی ماند، ولی رابطه حسنه بین آن دو بر اساس دسیسه‌های درباری که در این دوران امری عادی و فراگیر بود و برای افراد کاردان و باتدبیر نیز بیشتر بود، خصمانه می‌شود. در این دسیسه‌های درباری با استفاده از نفوذ زوجه سلطان محمد بعد از عزل خطیرالملک وی نیز از سمت خویش برکنار می‌گردد و تا زمان وزارت دستگاه سنجر در سال ۵۱۸ ق در هیچ سمت دیوانی در دستگاه سلجوقیان عراق سمتی نداشت. البته عقیلی اشاره دارد وی پس از پیروزی سنجر بر سلطان محمود از جانب سنجر سمت والی ری را داشته است (Aghili, 1985). ظاهراً در این شغل کاردانی و لیاقت خویش را نشان داده و در موعد مقرر اموال را به درگاه سلطان ارسال کرده که موردپسند سنجر واقع شده است.

چالش‌های دولت سلطان سنجر

سنجر از لحاظ ملک‌داری، جهان داری، آیین شهریاری، قواعد پادشاهی، فتح سرزمین و محبوبیت رعیت ممدوح مورخان است (Hosseini, 2025; Rawandi, 1984)؛ اما سنجر که در زمینه پادشاهی و ملک‌داری به توفیقات روزافزونی رسیده بود و هم در دوره امارتش در خراسان از صاحب شوکت زیادی برخوردار و در دوره سلطنتش نیز در هر قسمت امپراتوری شرق و غرب سلجوقی خطبه به نامش خوانده می‌شد، برخلاف انتظار از نظر وزارت چندان موفق نبود.

نظام الملک و ملک‌شاه در مهار قدرت امرای نظامی قدرت فوق‌العاده‌ای داشتند؛ اما پس از این دو خصوصاً در دوره سنجر قدرت امرای نظامی افزایش یافت و اهل شمشیر در مقابل اهل قلم قرار گرفتند (Nizam al-Mulk Tusi, 1961). وزارت در اواخر دوره سلجوقی و مخصوصاً دوره سنجر دچار بحران‌های پیچیده شد. به تدریج سلاطین به عنوان یک فرد بی‌اراده در دست نخبگان دیوانی و نظامی گرفتار آمد و رقابت بین این دو دسته نگذاشت دولت از این بحران بین وزیران و امیران نظامی خارج شود (Katib Isfahani, 2006). از دوره سلطان سنجر نیز امرا تلاششان بر این بود که خود را از نفوذ دیوانسالاری خارج کنند و به تدریج دیوانسالاری تحت تسلط امرا درآمد. برای مثال می‌توان گفت امیر گماج شخص تغار بیگ را وزیر سنجر کرد. در واقع می‌توان گفت منصب وزارت را خرید و این کار امرا باعث شد راه برای ورود افراد بی‌تجربه به منصب وزارت باز شود که باعث آشفته‌گی منصب دیوانسالاری شد. امرا با حذف وزرای لایق جاه‌طلبی خود را گسترش دادند (Khwandamir, 1956).

با پیروزی سلطان سنجر بر سلطان محمد و تسلط وی بر مناطق غربی امپراتوری تصمیم و عزم سلطان را برای انتخاب وزیر کاردان و باتدبیر را چند برابر کرد. این اقتدار سلطان سنجر تا مدت‌های زیادی همچنان به عنوان حاکم هر دو امپراتوری استمرار داشت. یکی از مورخان دوره سلجوقی می‌نویسد: «بدین‌سان، سلطنت که پیش از سلطان محمود از آن شاهان عراق بود، از روزگار او به شاه خراسان، سلطان معزالدین سنجر، انتقال یافت» (Khwandamir, 1956). می‌توان گفت با بالا رفتن اقتدار سلطان سنجر دربار وی نیز مملو از دیوانیان و امیران بانفوذ و قدرتمند بود، که امکان دسیسه‌بازی‌ها را در دربار زیاد کرده بود. علاوه بر این عده‌ای از امراء و حکام که از سلطان محمود کناره گرفته بودند، در خدمت سنجر بودند و همیشه سنجر را علیه سلطان محمود تشجیع می‌کردند و هم‌چنین خرابی اوضاع دربار عراق را اسفناک‌تر از آنچه بود، گزارش می‌دادند (Ibn Khaldun, 1985). افزون بر آن در این زمان عده زیادی از دیوانیان و افراد با تجربه نیز عازم درگاه سنجر شده بودند و علیرغم استفاده این افراد باتجربه در دستگاه دیوانی خویش، نگرانی جناح‌بندی و دسیسه‌های سیاسی نیز وجود داشت؛ امری که در دوره‌های بعدی برای دستگاه سلطان سنجر به مانند دستگاه سلاطین عراق پیش آمد (Ibn Athir, 1972). در همین زمان بود که سلطان سنجر در سال ۵۱۸ ق برای رهایی که از بحران‌های موجود و مشکلات پیشرو، از مختص الملک به خراسان دعوت کرد و وزارت خویش را به وی پیشنهاد داد

(Aghili, 1985; Khwandamir, 1956). سلطان سنجر برای راضی کردن وی و اطمینان از جانب امرای نظامی، تنی چند از امرا از جمله نظام‌الدین محمد بن یران قوش و مقرب‌الدین جوهر را برای قبول وزارت پیش ابونصر کاشی فرستاد (Monshi Kermani, 1983, 1985).

مختص الملک و امیران نظامی

در دوره سلجوقی ایجاد توازن بین ساختار نظامی و ساختار اداری مهم بود. امیران نظامی عادت کرده بودند برای حفظ منافع اقتصادی و جایگاه اجتماعی و تضمین موقعیت سیاسی و نظامی خود افراد منتصب به خود را در منصب قدرت بنشانند که این کار دولت و حکومت سنجر را با مشکلاتی مواجه ساخته بود. با توجه به گسترش بیش از اندازه قدرت امیران نظامی، سنجر برای مدیریت این چالش یک شخصیت باتجربه، میانه‌رو و مورد اعتماد را برای وزارت می‌خواست تا از غلبه امرای مرکزگرای پیشگیری کند چون در مقابل خواسته‌های این افراد قرار داشت. وزیری که بتواند با تعاملات میانه قدرت امرای مرکزگرای را کنترل کند تا امرا و وزیر در مقام اهل شمشیر و اهل قلم کنار هم باشند؛ بنابراین باید فردی به عنوان وزیر انتخاب می‌شد که هم بتواند وضعیت پایداری در اوضاع مملکت ایجاد کند و هم از جناح‌های سیاسی به دور باشد. چون وزرای باتجربه توسط امرای نظامی یا برکنار و یا به قتل می‌رسیدند؛ بنابراین برای سنجر، مختص الملک بهترین گزینه بود که سیاست سازش با امرا و حکومت را داشت. علاوه بر این یک حکومت با دیوانسالاری قدرتمند می‌توانست مانعی در برابر زیاده‌خواهی‌های امرا باشد (Katib Isfahani, 2006).

مختص الملک که از لیاقت و کاردانی خاصی برخوردار بود و با توجه به تجربه کاری خویش در دیوان‌های مختلف سلجوقیان عراق از دوران برکیارق تا دوران سلطان محمود (Aghili, 1985; Klozner, 2002; Lampton, 1993)، تمام مشکلات و نابسامانی‌های دربار و دستگاه سنجر را درک و برای حل این بحران‌ها و مشکلات تلاش کرد. بیشتر تلاش‌های وی در زمینه سیاسی بود. هرچند نباید از اقدامات دیوانی و اجتماعی وی نیز غافل بود. البته نخستین اقدامات وی در زمینه سیستم اداری و دیوانی بود. وزیر «در رفع رسوم ذمیمه بکوشید و آثار خیر و نام نیکو یادگار گذاشت» (Monshi Kermani, 1985). اصلاح قوانینی که وزیر آن‌ها را سرلوحه برنامه اصلاحی خویش قرار داد، شامل قوانین اداری، دیوانی، مالی، اجتماعی بود.

از منظر تفکر سیاسی معین‌الدین مختص الملک طرفدار حفظ وحدت امپراتوری سلجوقی به مرکزیت خراسان بود (Tahmasbi, 2003). علاوه بر این امیران وحدت طلب مانند آق سنقر هم تلاش برای حفظ وحدت امپراتوری سنجر داشتند؛ بنابراین نتیجه این تلاش‌ها و همکاری وزیر کاشی و امیران وحدت طلب، پیروزی سنجر و بخش شرقی امپراتوری بود. چنین برداشت می‌شود که امیران وحدت طلب متمایل به شرق امپراتوری سلجوقی بودند (Katib Isfahani, 2006). احتمال می‌رود که سنجر با آگاهی از نیت درونی وی در طرفداری از این تفکر باوجود رقابت موجود بین دیوانیان عراقی و خراسانی (Tahmasbi, 2003)، معین‌الدین را که کارگزاری عراقی بود، به وزارت خویش برگزید. اصرار سنجر بر قبول وزارت معین‌الدین را می‌توان در همین راستا تحلیل کرد. البته بر اساس گزارش راوندی می‌توان تحلیل کرد که این انتصاب علل گسترش روزافزون تشیع در خراسان بوده است (Rawandi, 1984).

از مهم‌ترین برنامه‌های کلی معین‌الدین در گام اول تلاش برای حفظ وحدت امپراتوری سلجوقی به مرکزیت خراسان بود. زیرا وی می‌دانست زمانی می‌تواند در اجرای برنامه‌هایش که یکی از آنان کنترل امیران نظامی بود، موفق گردد که تنش‌های بین دو قسمت امپراتوری حل‌وفصل شود و یک سلطان حاکمیت امپراتوری را داشته باشد یا حداقل قدرت سنجر در غرب امپراتوری که با بازگشت سنجر به شرق امپراتوری و دور شدن از عراق کم‌رنگ گشته بود، استوارتر گردد. قدرت‌یابی خلفای عباسی و شورش مدعیان سلطنت نیز مزید بر علت شد. وزیر، سنجر را بهترین گزینه برای این هدف خود می‌دانست. هرچند که سال‌ها پیش سنجر در جنگ ساوه با شکست و صلح با سلطان محمود این اقتدار و حاکمیت را به دست آورده بود (Neyshaburi, 1953; Rawandi, 1984)؛ اما زمانی که وی احساس کرد قدرت‌ها و نیروهای

حاکم در عراق قدرت واقعی سلطان را سلب کرده، سنجر را وادار به لشکرکشی به عراق نمود؛ هرچند سفر سنجر یک سال بعد از وزیر رخ داد، احتمال می‌رود توصیه‌های وزیر برای احیای حاکمیت دوباره در عراق باشد که سنجر مجدداً به این مناطق نیروکشی می‌کند (Ibn Khaldun, 1985). فرار شاهزاده شورشی ملک طغرل به دربار سنجر و شکایت وی از سلطان محمود و خلیفه عباسی در سال ۵۲۰ ق بر تشویق وزیر برای حمله به عراق با آگاهی از آشفتگی‌های سیاسی آنجا بی‌تأثیر نبود (Ibn Athir, 1972). سیاست وزیر نتیجه مطلوبی برای سنجر در پی داشت. وی در ری تختگاه غربی خویش با محمود و همه شاهزادگان سلجوقی دیگر دیدار کرد و قدرت دستگاه محمود و دستگاه خلافت را مجدداً در قبضه خویش گرفت.

یکی از مشکلاتی که معین‌الدین در وهله اول با آن روبرو بود، مشکل نیروسازی بود. زیرا وی یک کارگزار عراقی بود و رقابت بین دیوان‌سالاران عراقی و خراسانی در دیوان‌سالاری سلجوقی امری غیرقابل‌انکار بود (Tahmasbi, 2003). وزیر مشکل نیروسازی را با عزیمت اکابر و بزرگان عراق عجم از قضات و مشایخ به مصاحبت خویش به خراسان حل کرد (Monshi Kermani, 1983). منابع از مهاجرت عده زیادی از عالمان و بزرگان از فقیهان و عالمان گرفته تا دیوانیان و صاحب‌منصبان به همراه معین‌الدین به خراسان و گماردن آنان به مناصب حکومتی گزارش داده‌اند. انتصاب برادر معین‌الدین، مجدالدین ابوالفضل عبیدالله ملقب به «مهدب» در دستگاه سنجر نمونه‌ای از به کار گماردن این افراد است (Iqbal, 2009).

وزیر در وهله اول برخورد جدی با اسماعیلیه در شرق امپراتوری را که باعث بی‌ثباتی و ناامنی و خرابی اوضاع شده بودند، سرلوحه اقدامات سیاسی خویش قرار داد. هدف وی سرگرم‌امرا با جنگ و عدم فرصت در امور حکومتی بود. در واقع می‌خواست جان خود را نیز در امان نگه دارد؛ زیرا در دوره‌ای در منصب وزارت قرار گرفت که امرا در اوج امور بودند و هر وزیری که مخالف با امور آنان بود را از سر راه برمی‌داشتند.

وزیر و امرای نظامی دو منصب تأثیرگذار در دولت سلجوقی بودند. هرچند اهل قلم و اهل شمشیر در اکثر حکومت‌ها خصوصاً در دوره سلجوقی رابطه معناداری باهم داشتند، اما باهم قدرت برابر نداشتند. به دلیل اینکه وقتی یک منصب در اوج بود، طرف مقابل را به زیر می‌آورد و دو قدرت باهم در یکجا نمی‌گنجیدند و در واقع باهم هیچ‌وقت دارای قدرت مساوی نبودند (Bandari, 1977). می‌توان گفت علیرغم مشکلات و دغدغه‌های زیاد وزیر، یکی از حساس‌ترین مسائل آنان ارتباط این قشر با امرای نظامی بود؛ زیرا کار رسمی وزیر او را ناگزیر در این رابطه قرار می‌داد. مختص الملک نیز مانند سایر وزرای دیگر ناگزیر در مقابل امرای نظامی قرار می‌گرفت.

در دولت سلجوقی، غلبه خراسانی‌ها در دیوان‌سالاری سلجوقی از دوره طغرل آغاز شد (Bayhaqi). در دوره‌های بعد نظام الملک نیز مانع ورود عراقی‌ها به دیوان‌سالاری شد و دیوانیان را از میان خراسانیان انتخاب می‌کرد (Nizam al-Mulk Tusi, 1961). این اقتدار شیعه در دستگاه سلجوقی به علت سخت‌گیری بر امرا، مورد قبول امیران نظامی نبود و در دوره سنجر باعث ایجاد دودستگی شد. مختص الملک نیز چون وزیری شیعه مذهب بود، از این دودستگی‌ها به دور نبود. چون وی از دوره محمد بن ملک‌شاه در دستگاه سلجوقی مقام مستوفی و طغرای و نهایت وزارت را بر عهده داشت که این خشم امرای مخالف را برانگیخت (Manzoorajdad, 2004).

دسته‌بندی‌ها و جناح‌بندی‌های امرای نظامی در زمان وزارت کاشی خیلی قبل از وی شروع شده بود. صرف‌نظر از تمام جناح‌بندی‌های قدرت‌طلبی، زیاده‌خواهی، سهم‌خواهی بیشتر و تقرب بیشتر به سلطان، موضع نظامیان در زمینه امرا برای سنجر در شرق و غرب مسئله اساسی بود. البته مختص الملک با در پیش گرفتن سیاست دوگانه تا حدودی توانست قدرت امراء را کنترل کند.

در این دوره یک گروه از امرای نظامی چون امیر قماج، ساوتکین، مقرب‌الدین جوهر از امیران خاص سنجر، ای‌به، قراتکین، منکو و ... به دلیل فراوانی غلام و نیروی نظامی زیاد همیشه مرکز‌گریز بوده و تمایل به جنگ داشتند. منفعت اینان در جنگ بود و باید طوری رفتار

می‌کردند که سلطان و وزیر متمایل به جنگ با امرای سلجوقی عراق باشند؛ امرایی که خوشایند مختص الملک نبود. در مقابل اینان گروه وحدت طلب قرار داشتند (Hassan-Zadeh, 2006) که در رأس آن‌ها امیر آق سنقر بود که برای حفظ امپراتوری تلاش می‌کردند (Neyshaburi, 1953) اما موفقیت‌چندانی به دست نیاورد. چون امیران مرکزگریز که قوی‌تر بودند، تمایل به جنگ داشتند نه صلح. در واقع رقابت بین امرا مانع همکاری آنان می‌شد. می‌توان گفت تجزیه‌طلبان متمایل به غرب امپراتوری سلجوقی بودند. به نظر این افراد تا وقتی که سنجر در شرق حکومت می‌کرد، سلطنت در غرب امپراتوری امکان نداشت (Aghili, 1985; Katib Isfahani, 2006) ابن اثیر در این دوره تنها از یک امیر نام می‌برد که باعث ایجاد صلح و امنیت بود که آفسنقر بود و در قبال این موضع وحدت خواهانه اش مورد تکریم هم قرار می‌گیرد. ابن اثیر می‌نویسد: «علت واگذاری موصل به امیر آفسنقر این بود که او مشاور خوبی بود. شرکت او در جنگ بین محمود و برادرش مسعود تأثیر نیکویی داشت. او کسی بود که ملک مسعود را به خدمت برادرش سلطان محمود برد و سلطان محمود این کار وی در صلح را بزرگ شمرد» (Ibn Athir, 1972).

گروه مرکز گزیر سعی در نیرو گیری داشتند و علاوه بر اتحاد اکثر امرای نظامی در مقابل گروه وحدت طلب، سعی در چینش دیوانیان برخلاف نظر وزیر شدند. در این دوره دیوان عرض که همیشه در دست یک دیوان سالار بود، ریاست آن به دست امرای ترک افتاد و هرکسی را که مانعی بر سر راهشان بود، برداشتند. در واقع اینان با به قدرت رساندن افراد مورد نظر خود بر دایره قدرت، نفوذ و حکومت خویش افزودند و به تدریج بر اقتدار فراتر از وزیر دست پیدا کردند (Monshi Kermani, 1983). البته در مقابل این دسته‌بندی‌های جناحی و سیاسی دو دسته امرای نظامی، اختلاف خود دیوان سالاران و وزیران نیز قابل تأمل است. اختلاف و دشمنی مختص الملک و ابوالقاسم درگزینی همتای خویش در قسمت غرب امپراتوری در این راستا قابل تحلیل است. البته لازم به ذکر است، غالب این دیوانیان مرکزگریز نیز از نزدیکان ابوالقاسم درگزینی بودند که سعی در کارشکنی در کار مختص الملک رقیب درگزینی داشتند. سلطان سنجر که به تنهایی در حل اختلافات و بحران‌هایی موجود ناتوان بود، لذا مقابله با جاه‌طلبی‌های امرای نظامی یکی از مهم‌ترین دل‌مشغولی‌های اساسی مختص الملک بود. چند وزیر قبلی سنجر درصدد مبارزه با جاه‌طلب‌های امراء اقدام کردند، اما توفیق چندانی نیافتند (Ibn Athir, 1972; Lampton, 1984). دوران وزارت مختص الملک در شرق امپراتوری دورانی بود که غالباً امرای نظامی دیوانسالاری را در اختیار گرفتند. به طوری که وزرا بدون کسب تجربه در دبیری توسط امرا به این منصب می‌رسیدند تا در خدمت خودشان باشند. این مطلب با به وزارت رسیدن تغاربیگ توسط امیر قماج یا تاج‌الملک توسط سرهنگ ساوتکین مشخص می‌شود (Khwandamir, 1956). انتصاب مختص الملک به وزارت با اصرار شخص سلطان سنجر خارج از این چارچوب زنگ خطری برای امرای نظامی جاه‌طلب بود.

مختص الملک که از جایگاه و قدرت فزاینده امرا و دسته تجزیه‌طلب واقف بود، در وهله اول سعی در کنترل آنان توسط بذل و بخشش‌های مالی برآمد. امری که در کوتاه‌مدت به نفع وزیر ولی در درازمدت نتیجه عکس داد و بعدها همین اقدام بر اقتدار آنان افزود و جایگاه وزیر تنزل یافت. زمانی که کاشی وزارت را عهده‌دار شد، جایگاه امیران نظامی برتر از وزیر بود و غالب وزیران قبلی با پرداخت رشوه به امیران به علت قدرت بیش از حد این گروه و تسلط بر دیوانسالاری سعی در حفظ جان خود داشت؛^۱ امری که کاشی نیز ناگزیر از آن بود. مختص الملک بر این امر آگاه بود که سیاست‌های پیشین وزاری قبلی در مقابله با امرای نظامی از جنبه سخت‌گیری‌های مالی از جمله وزیر مجدالملک و کاهش بودجه سپاه که راهی برای مهار قدرت آنان بود، باعث شورش امرا از جمله آنر شد (Satarzadeh, 2013)، لذا سیاست عکس در پیش گرفت. وی بعد از رسیدن به منصب وزارت عده‌ای از امیران را با بذل و بخشش راضی نگه داشت (Bandari, 1977). در واقع کاشی با بخشش‌های مالی سعی کرد رضایت امرا را جذب کند و آنان را با خود همراه سازد تا علیه وی کاری انجام ندهند. این کار در کوتاه‌مدت

^۱ - این رویه ناپسند در دوره سلجوقی از دوره برکیارق شروع شده بود.

نتیجه‌بخش بود، ولی در درازمدت باعث رشد فزاینده امرای مرکزگرای شد. می‌توان گفت به خاطر همین سیاست‌های تعامل آمیز با امراء بود که وی از جمله وزرای سنجر بود که به دست امرا به قتل نرسید (Khwandamir, 1956). با وجود ارسال هدایا و بخشش، مختص الملک یک بار توسط امیران نظامی دستگیر و جریمه شد (Klozner, 2002).

وزیر از این سیاست و تاکتیک خویش دو هدف را مدنظر داشت. در وهله اول وی با همکاری این امرا دست به حمله علیه ملاحظه زد و تا حدودی هم موفق شد. هرچند بعدها ملاحظه را با خود دشمن کرد و جان نیز بر آن گذاشت (Bandari, 1977; Qazvini, 1979). در واقع با قدرت‌گیری ملاحظه در خراسان ایجاب می‌کرد که وزیر برای اقتدار امپراتوری با اینان وارد جنگ شود و از امرای نظامی هم کمک بگیرد. هدف بعدی وزیر علاوه بر از بین بردن ملاحظه یا تضعیف آنان، مشغول کردن امرای نظامی جاه‌طلب در جنگ بود تا علیه وی کاری انجام ندهند و وی با خیال راحت درصدد ایجاد پایه‌های امپراتوری سنجر تلاش کند (Boyle, 2001). خود وزیر برای تشویق امرای نظامی در این جنگ‌ها شرکت می‌کرد. آقسنقر و سپهسالار بزغش نیز در این حمله اسمشان همراه کاشی وزیر برده شده است (Bosworth, 2001; Ibn Athir, 1972).

در وقایع سال ۵۲۰ ق در دوران وزارت مختص الملک همکاری امیران نظامی از جمله امیر قماج و سپهسالار بزغش و امیر قجق برای لشکرکشی به ناحیه ترشیز و طرز علیه اسماعیلیان به علت حملات این گروه شورشی دیده می‌شود که نشان‌دهنده روابط تعامل آمیز وزیر و امیران نظامی است. علاوه بر این امرای این دوره به دنبال نتیجه زود هنگام بودند و منافع آنی را به منافع طولانی مدت ترجیح می‌دادند و کاشی سعی داشت این افراد را با جنگ اسماعیلیه سرگرم نگه دارد. این همکاری بین این دو گروه علیه دشمن مشترک که نشانه‌ای از تعامل وزیر و امرای نظامی علیرغم دشمنی دیرینه بود، نشانگر تغییر تاکتیک نهاد وزارت با امرای نظامی در وزارت مختص الملک بود. بدین جهت وزیر فرمان داد «هر جا هستند به آنان دست یابند و به کشتن باطنیان و غارت اموال آنان بپردازند. وی به هر ناحیه‌ای که دست باطنیان بود لشکر می‌فرستاد» (Ibn Athir, 1972). علاوه بر این می‌توان جنگ وزیر با ملاحظه با همکاری امرای نظامی را در این راستا تحلیل کرد که در این دوره وزیران برای دور شدن از اتهام حساسیت‌های باطنی‌گری از جانب دربار و امراء که هر وزیر عراقی را تهدید می‌کرد، با اسماعیلیان جنگ می‌کردند. خصوصاً مختص الملک یک بار به طرفداری از باطنی‌گری متهم شده بود (Neysaburi, 1953). از دلایل دیگری که در این دوره اسماعیلیه در قتل‌ها شرکت داشتند، امرا و وزرای بودند که سد راه این افراد بودند. امرا هم از طریق این افراد وزرا را از سد راه برمی‌داشتند تا تحت تسلط وزرا قرار نگیرند. کاشی هم برای در امان نگه‌داشتن جان خود امرا را به سمت خود متمایل می‌کرد تا از طریق این افراد اسماعیلیه را از میان بردارد؛ بنابراین راهکار مشغول کردن این افراد با اسماعیلیه توسط کاشی بهترین راهکار بود تا از دربار و وزیر دور شوند (Rawandi, 1984).

در واقع مختص الملک از تعامل نسبی با امراء سیاست دوگانه در پیش داشت. هرچند در کوتاه‌مدت امرای نظامی با وی همدست و همگام با برنامه‌هایش شدند، اما روزبه‌روز امرای جاه‌طلب و خاصه گروه مرکزگرای علیه وزیر دست بکار می‌شدند. می‌توان حدس زد که دوره کوتاه وزارت کاشی به دلیل تسلط بر امور دیوانسالاری بود که خوشایند امرا نبود (Aghili, 1985; Bandari, 1977) اما صرف‌نظر از دوران کوتاه وزارت مختص الملک، وی توانست ثبات نسبی را برای درگاه سنجر هرچند به صورت موقت برقرار کند. چنانچه حوادث بعدی نشان می‌دهد که بعد از مرگ کاشی آرامش نسبی که وی ایجاد کرده بود، از بین رفت و امرایش قلمرو وی را میان خود تقسیم کردند. آیتکین بر هرات مسلط شد و حسام‌الدین ایناچ در ری وای به در نیشابور قدرت را به دست گرفتند (Ibn Athir, 1972).

معین‌الدین کاشی سعی کرد در راستای همسوسازی امرا با خود با بخشش‌های مالی آنان را از خود راضی نگه دارد. چون امرای ترک دستگاه سلجوقی تشنه مال و ثروت بودند. وی با سرگرم کردن به جنگ با گروه‌های ملاحظه سعی کرد، امرا را مشغول نگه دارد. این یک نوع

سیاست معین‌الدین در مقابل امرا بود. چون امرا به دلیل داشتن غلامان زیاد منفعت خود را در جنگ و به دست آوردن غنائم می‌دیدند. خود وزیر نیز با امیران در جنگ همراه می‌شد تا با شرکت در سرکوب ملاحظه از اتهام باطنی گری به دور باشد. با این کار سعی می‌کرد مرکز حکومت را در آرامش نگه دارد و امرای مرکزگریز چون قراتکین را که درصدد عزل سلطان سنجر بودند را از مرکز سلطنت دور نگه دارد. چون این افراد متمایل به غرب امپراتوری سلطنت سلجوقی بودند. وی از معدود وزرای این دوره بود که در میان امرا دشمن نداشت. چون به خاطر ترس یا برای کنترل آنان بیشتر متمایل به مسامحه با این گروه بود.

نتیجه‌گیری

وزارت و سپهسالاری دو نهاد تأثیرگذار در دوره سلجوقی بودند. در سال‌های اولیه سلجوقی وزیران بزرگ آنان چون عمیدالملک و خواجه بزرگ توانسته بودند قدرت امرای نظامی را با سیاست‌های درست کنترل کنند؛ اما با مرگ اینان نهاد وزارت در سراسر قلمرو سلجوقی در کشاکش جدی با امرای نظامی قرار گرفت که نتیجه آن بی‌ثباتی سیاسی بود.

خراسان در دوره سلطان سنجر علیرغم آرامش نسبی نسبت به سایر شاخه‌های دیگر سلجوقی، محل ظهور و قدرت‌یابی امرای نظامی بود که پایه‌های حکومت سنجر را لرزان می‌کرد. بخشی از قدرت‌یابی امرای نظامی نتیجه کارکرد ضعیف دستگاه وزارت و عدم وزیر کاردان و باکفایت بود. هیچ‌کدام از وزاری سنجر از چنان اقتداری برخوردار نبودند که علاوه بر سامان دادن به دستگاه دیوانی دستگاه سنجر، یارای مقابله با زیاده‌خواهی، دسیسه‌بازی و جاه‌طلبی‌های امیران را داشته باشند. هر کدام از این وزیران که برای مهار قدرت امیران نظامی اقدامی انجام می‌دادند، فوراً توسط امرا حذف و کشته می‌شدند. سپردن وزارت به معین‌الدین مختص الملک با اجبار بیانگر نوعی نگرانی از قدرت روزافزون و دخالت‌های خارج از عرف اینان بود که ثبات سیاسی خراسان و امپراتوری سنجر را تهدید می‌کرد.

مختص الملک کاشی بعد از قبول وزارت سنجر با درک موضوع قدرت‌یابی امیران نظامی، مهار و کنترل این مهم را یکی از سرلوحه برنامه‌های خویش قرار داد. وی برای مقابله و کنترل امرای نظامی سیاستی را در پیش گرفت که در کوتاه‌مدت به نفع شخص وزیر و دستگاه سنجر بود، اما در درازمدت قدرت‌یابی بیشتر آنان و بی‌ثباتی بیشتر را به دنبال داشت. مختص الملک سعی کرد با بذل و بخشش مالی به امرای قدرتمند نظامی در وهله اول نگرانی‌های خویش را از هرگونه تهدید احتمالی برطرف سازد؛ امری که نتیجه‌بخش بود. گام بعدی، وزیر سیاستی اتخاذ کرد که دو هدف را به دنبال داشت. دسیسه‌بازی و دخالت‌های امرا در امور دستگاه و دیوان وزیر را بر آن داشت که آنان را از مرکز حکومت دور نگه دارد. وی برای این کار با فرستادن امرای نظامی به جنگ ملاحظه تا حدودی توانست آنان را از مرکز حکومت دور نگه دارد. هرچند وزیر در هر دو هدف خویش موفق شد و برای دستگاه سنجر نتیجه‌بخش بود و سنجر برای مدتی از شر دخالت‌ها و زیاده‌خواهی‌های امرا آسوده گشت، اما با مرگ معین‌الدین توسط ملاحظه دوباره نفوذ اینان در دستگاه تداوم یافت.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

References

- Aghili, S. D. (1985). *Akhbar al-Wuzara*. Tehran: Information.
- Bandari. (1977). *Zubdat al-Nasr wa Nukhbat al-Asr*. Tehran: Foundation of Culture.
- Bayhaqi, I. F. *History of Bayhaqi*. Tehran: Foroughi Bookstore.
- Bosworth, C. E. (2001). *The Seljuks*. Tehran: Tehran Publishing.
- Boyle, J. A. (2001). *Cambridge history of Iran*. Tehran: Amir Kabir.
- Ghazali, I. M. (1954). *Fada'il al-Anam min Rasail Hujjat al-Islam*. Tehran: Sanaei and Tahouri.
- Halimi, A. K. (2004). *The Seljuk state*. Tehran: Research Institute of Hawzah and University.
- Hassan-Zadeh, I. (2006). A different approach to the political behavior of Abu al-Qasim Dargazini. *Historical Essays*, 19(4).
- Hassan-Zadeh, I. (2007). Reforms and political instability during the Seljuk period. *Research Journal of the Faculty of Literature and Humanities, Isfahan University*, 2(50).
- Hassan Zadeh, I., & Abdollahi, M. (2014). Reforms of Kamal al-Din Khazan. *Journal of the History and Civilization of Islamic Nations*(19).
- Hosseini, A. (2025). *News of the Seljuk state*. Beirut.
- Ibn Athir, I. (1972). *The complete history of Islam and Iran*. Tehran: Scientific Publishing.
- Ibn Hawqal. (1987). *Surat al-Ard*. Tehran: Amir Kabir.
- Ibn Khaldun, A. (1985). *Al-Ibar*. Tehran: Cultural Studies and Research.
- Iqbal, A. (2009). *The ministry during the reign of the Great Seljuk Sultans*. Tehran: University Press.
- Katib Isfahani, I. D. (2006). *History of the Saljuqid dynasty*. Beirut.
- Khatibi, A. *Abu Nasr Kashi In: Encyclopedia of Islam* (Vol. 6). Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopedia.
- Khwandamir, G. (1956). *Dastur al-Wuzara*. Tehran: Iqbal.
- Klozner, K. (2002). *Bureaucracy in the Seljuk era*. Tehran: Amir Kabir.
- Lampton, A. K. S. (1984). *A journey through the history of Iran after Islam*. Tehran: Amir Kabir.
- Lampton, A. K. S. (1993). *Continuity and change in the medieval history of Iran*. Tehran: Ney Publishing.
- Manzooralajdad, S. M. H. (2004). The political power of the Imamites during the Seljuk dynasty. *Journal of Islamic History*(18).
- Monshi Kermani, N. (1983). *Samat al-Ali lil-Hadra al-Ulya*. Tehran: Asatir.
- Monshi Kermani, N. (1985). *Nasaim al-Asrar*. Tehran: Information.
- Mostowfi, H. (1985). *Taarikh-e Gozideh*. Tehran: Amir Kabir.
- Motahari, H. R. (2015). Imamite Shiite agents in the Seljuk government apparatus. *Journal of Historical Speech*, 9(21).
- Neyshaburi, Z. D. (1953). *Seljuknameh*. Tehran: Kallaleh Khavar.
- Nizam al-Mulk Tusi, Q. D. (1961). *Siyasatnama*. Tehran: Habibi Book Company.
- Qazvini, R. (1979). *Ba'da al-Mathalib al-Nawasib fi Naqz Ba'da Fada'il al-Rafidah*. Tehran.
- Qomi, H. b. A. *History of Qom*. Tus Publishing.
- Qomi, N. D. (1985). *History of the ministers*. Tehran: Institute for Cultural Studies and Research.
- Rashid al-Din Fazlullah, H. (1983). *Jami' al-Tawarikh*. Tehran: Donyaye Ketab.
- Rawandi, M. b. A. (1984). *Rahat al-Sudur wa Ayat al-Surur*. Tehran: Scientific Publishing.
- Sadeghi, M. A. (1998). The position of the ministry during the reign of Sanjar. *Journal of the Faculty of Literature and Humanities, Tabriz*, 66.
- Sanders, K. (2010). *Bureaucracy in the Seljuk era*. Tehran: Amir Kabir.
- Satarzadeh, M. (2013). *The Seljuks*. Tehran: Samt Publishing.
- Tahmasbi, S. (2003). Competition between the Iraqis and Khorasanis in Seljuk bureaucracy. *Letter of the Association*(3 & 4).

- Tatuvi, Q. A. K. *Tarikh al-Fai*. Tehran: Scientific and Cultural Publishing.
- Yaqut al-Hamawi, S. A. (1960). *Mu'jam al-Buldan*. Beirut: Dar al-Ihya al-Turath al-Arabi.
- Youssefi Far, S. (2008). *The political, social, economic, and cultural transformations of Iran during the Seljuk period*. Tehran: Payame Noor University.